

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES

Али Рыза Йетер

**1916-ЖЫЛДАГЫ КӨЗ КАРАНДЫСЫЗДЫК КЫЙМЫЛЫ
ЭСКЕРҮҮЛӨРДҮН НЕГИЗИНДЕ (ЖЕТИ-СУУ)**

Али Рыза Йетер

**ДВИЖЕНИЕ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ 1916 ГОДА СОГЛАСНО ОПУБЛИКОВАННЫМ
ЗАПИСЯМ ВОСПОМИНАНИЙ (ДЖЕТИ-СУУ)**

Ali Rıza Yeter

**YAYINLANMIŞ HATIRATLARA GÖRE 1916 BAĞIMSIZLIK
MÜCADELESİ (YEDİSU ÖRNEĞİ)**

Ali Ryza YETER

**1916 INDEPENDENCE STRUGGLE ACCORDING TO THE
PUBLISHED MEMORIES (JETİSUU)**

УДК: 947.7/908.05

1916-жылкы көзкарандысыздык кыймылынын тарыхый булактарынын бири катары жергиликтүү тургундар тарабынан жазылган же сакталган эскерүүлөр болушу мүмкүн. Бул эскерүүлөр жергиликтүү тургундар өздөрү күбө болушкан же башка көргөн адамдардан угушкан маалыматтар болуп саналат. Ошол себептен Россиялык башкармалар тарабынан сакталган бул эскерүүлөр окуялардын чыныгы маалымат булактары жана алардын бааланышында абдан маанилүү болуп саналат. 1916-жылдагы окуялар тууралуу өтө баалуу маалымат бар. Алардын катарына падышалыктын кызматкерлерди жана жоокерлерди туура эмес чечим менен кабыл алганы, даярдоо иштери боюнча чечимдердин мыйзам бузуулар менен кабыл алынышы; падышалыкка болгон ишенимдин жоголушу жана ага каршы күрөшүү кыймылы кирет. Окуялар тууралуу сейрек маалымат камтыган эскерүүлөрдүн жыйнактары ар кандай мезгилде жарык көрө баштаган. СССР мезгилиндеги жеке изилдөөлөр менен чогулган жыйнактар түркүмү жана алардын басылып чыгышы тууралуу изилдөөлөрдөгү эле жүрүп жатат. 1916 көз карандысыздык кыймылы тууралуу эскерүүлөрдүн булактары салыштырма ыкма менен колдонулушу керек. Эгерде көз карандысыздык кыймылынын чыныгы себептерин аныктоо керек болсо, 1916-жылга чейинки аймактагы орустардын коомдук-экономикалык, саясий жана маданий кырдаалы өтө тыкандык менен каралышы керек. Болбосо, азыркы учурдагыдай бул иш-чараны баалоодо туура эмес жыйынтык чыгып калат.

Негизги сөздөр: Түркстан, Кыргызстан, Жети-Суу, көз карандысыздык кыймылы, эскерүүлөр.

Одним из исторических источников о движении за независимость 1916 года, могут послужить воспоминания, написанные или записанные от местных жителей, которые были свидетелями или были слышаны о нем. Следовательно, эти записи - воспоминания имеют большое значение как с точки зрения ресурсов, так и при оценке записей,

сохраненные российскими официальными лицами. В записях, подробная информация дается о причинах событий. Есть весьма ценная информация о событиях 1916 года, неправильность решения царя в отношении набора рабочих и солдат; неправильность и нарушения в осуществлении решения; также стадия подготовки и начало неверия и движения против него. Воспоминания, которые имели редкую информацию о событиях, начали публиковаться в различных периодических изданиях и отдельных коллекций в советский период и публикации исследований продолжаются до сих пор. Воспоминания, из источников движения за независимость 1916 года, необходимо использовать сравнительно. Социально-экономическая, политическая и культурная ситуация россиян с прихода в регион до 1916 года, следует рассматривать очень тщательно, чтобы выявить истинные причины движения за независимость. В противном случае, неправильные результаты могут быть достигнуты в оценке этого события, какими они и есть по сей день.

Ключевые слова: Туркестан, Кыргызстан, Джети-Суу, движения за независимость, воспоминания.

1916 bağımsızlık hareketinin bir kaynağını da hatırat teşkil eder. Olayların içinde yer almış ya da şahitlik etmiş isimler tarafından yazılan ya da onlardan dinlenerek kayıt altına alınan bu hatıratların çoğu yerli ahalیه aittir. Dolayısıyla bahsi geçen bu hatıratlar hem kaynak olmaları hem de Rus görevliler tarafından tutulan kayıtları değerlendirmek açısından büyük önem taşırlar. Hatıratlarda olayların sebebine yönelik tafsilatlı bilgiler verilmektedir. 1916 olaylarının, Çar'ın işçi-asker alımı şeklindeki kararı ile kararın uygulanması aşamasındaki usulsüzlükler, buna karşı halkta oluşan infial ve hareketin hazırlık aşaması, başlaması, gelişimi ve niteliği hususunda son derece kıymetli bilgiler mevcuttur. Olaylara dair verdikleri bilgiler bakımından müstesna yere sahip olan hatıratlar Sovyet döneminde çeşitli süreli yayınlarda ve müstakil derlemeler şeklinde yayımlanmaya başlanmış olup, yayım çalışmaları günümüzde de devam etmektedir. 1916 bağımsızlık hareketinin kaynaklarından olan hatıratlar mutlaka karşılaştırmalı olarak kullanılmalı,

ayrıca hadiselerin gerçek sebeplerini ortaya koyabilmek için Rusların bölgeye gelişinden 1916'ya kadarki sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel vaziyet çok iyi incelenmelidir. Aksi takdirde bu güne kadar olduğu gibi hadiselerin değerlendirilmesinde yanlış sonuçlara ulaşılabilir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Kırgızistan, Yedisu, bağımsızlık hareketi, hatıratlar.

One historical source about Independence movement in 1916 can be also memories written or recorded from local people who witnessed or heard about it. Therefore, these memories have great importance both in terms of resources and in evaluating the records kept by Russian officials. In memories, detailed information is given about the reasons of the events. There are highly valuable information about the events of 1916, the irregularity of the decision of the Tsar in the form of the recruitment of workers and soldiers, the irregularities in the implementation of the decision, the stage of preparation and the beginning of infidelity and movement against it. The memories, which had exceptional information about the events, started to be published in various periodical publications and individual collections in the Soviet period and publishing studies are still continuing today. The memories from the sources of the 1916 movement of independence must be used comparatively, and the socio-economic, political and cultural situation of the Russians from the arrival in the region until 1916 should be examined very carefully in order to reveal the true causes of the Independence movement. Otherwise, wrong results can be achieved in the evaluation of this event as it is to this day.

Key words: Turkestan, Kyrgyzstan, Jetisuu, independence movement, memories.

1916 bağımsızlık hareketine katılan ya da şahitlik eden kişilerin kaleme aldıkları hatıratlar, bu konu üzerinde çalışan araştırmacılar için en önemli kaynaklardan birini teşkil etmektedir. Buna rağmen maalesef uzun süre harekete katılanların anılarına yönelik ciddi bir çalışma yapılmamıştır.

1916 bağımsızlık hareketiyle ilgili olarak tespit edebildiğimiz ilk hatıratlar, 1936 yılında Kırgızistan'da çeşitli gazetelerde yayımlanmış olup, şunlardır: K. Bektenov "Bejentsı (rasskaz o 1916 gode)" (Mülteciler (1916 Yılı Hakkındaki Hikâyeler), M. Abdildayev "V to veremya (Vospominaniya o 1916 gode)" (O Zamanlar (1916 Yılı Hakkındaki Hatırat), T. Muratbekov "Slovo o 1916 gode (moy vospominaniya)" (1916 Yılı Hakkında Bir Söz (Benim Hatıratım), H. Toksosunov "Esimdegiler" (Aklımda Kalanlar), B. Baybosunov "Kak eto bıla" (Bu Nasıl Oldu?); "Koluma ok tiyip kan agıp turdu" (Koluma Kurşun İsabet Etti ve Kan Aktı), M. Tokobayev "Öz başımdan ötköndör" (Başımdan Geçenler). (Bektenov, 1936; Abdildayev, 1936; Muratbekov, 1936; Toksosunov, 1936; Baybosunov, 1936; Koluma ok tiyip kan agıp turdu, 1936 ; Tokobayev, 1936).

1950'li yıllara gelindiğinde Kırgızistan'da 1916 olaylarına katılanların anılarını konu alan daha detaylı bir çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Kırgız İlimler Akademisi çalışanlarından Ş. Beyşanliyev ve D. Sulaymanov'un Kırgız Devlet Üniversitesi 4. sınıf öğrencileriyle (E. Abakirov, C. Amanaliyev, S. Attokurov, S. Daniyarov, A. Dcumagulov, K. Zabirow, N. Zamyatin, Yu. Lemskiy, E. Soltobayev, S. Soronayev, Dc. Tabaldiyev, A. Çotonov ve B. Çıymılova) birlikte 1952 yılının sonu 1953 yılının

başında yaptıkları çalışma ile Kırgızistan'ın farklı bölgeleri gezilerek, 1916 olaylarına katılan ve tanıklık edenlerle söyleşiler yapılmış, anılar yazıya geçirmiştir. 1916 bağımsızlık hareketi ile ilgili özel hatıraları içeren 50 sayfalık bu çalışma, Kırgızistan Cumhuriyetinin İlimler Akademisine bağlı el yazmalar bölümünde muhafaza edilmektedir (Usunbayev, 1967, s. 16-17). Bunların çoğu Kırgızcadır. Bu hatıratların büyük bir bölümü M. Mahmutbekova ve P.Ş Kazıbayev tarafından düzenlenip, 1916 cılkı Kırgızstandağı kötörülüş (Kırgızistan'da 1916 Ayaklanması) adlı kitapta neşredilmiştir (Kazıbayev, 1996, s. 200-349).

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazanması, Kırgızistan'da tarih araştırmalarına yeni bir ivme kazandırmıştır. 1916 olaylarının genç Kırgızistan'ın yeni kimlik inşasında milli duyguları besleyen temel kaynaklardan olması yanında 1991 yılının 1916 olaylarının 75. yılına denk gelmesi ve buna bağlı olarak kamuoyunun gündeminde geniş yer tutması gibi nedenlerle 1916 bağımsızlık hareketiyle ilgili gazete, dergi ve kitaplarda harekete şahitlik edenlerin hatıratları ve Mühendis Tınışpayev, Ya.İ. Korolkov ve B.İ. Broydo gibi isimlerin mahkeme tutanakları yayımlanmaya başlanmıştır. Bu dönemde yayımlanan hatıratlardan belli başlıları şunlardır: Tölö Acı Uulu İbrayım'ın "Ürkün"ü, Huseyin Karasay Uulu'nun "1916 cıldağı kötörülüş cönündö"sü (1916 Yılındaki Ayaklanma Hakkında), A. Toktomuşyev'in "Ürkündün kapşabı (men körgön kündör)" (Ürkün'ün Olumsuz Etkileri (Benim Gördüğüm Günler), T. Abdıldabekov ve P. Kazıbayev'in "İncener Tanışpayevdin körsötüüsü" (Mühendis Tanışpayev'in İfadesi), Z. Sooronbayeva "Kayran agayım"ı (Kayran Abim), A. Esenaliev'in "Enemdin Eskerüüsü" (Annemin Anıları), Ya.İ. Korolkov'un "Sot körgecöösünö körsömö"sü (Mahkeme Heyetine İfade), T. Düşökeyev'in "G.İ. Broydo: 1916 cıldağı kırgız kötörülüşü (Taşkentdegi sot palatasının 3-sentyabrında bergen körsömöm)" (G.İ. Broydo: 1916 Kırgız Ayaklanması (3 Eylül tarihinde Taşkent'deki Mahkemeye Verdiğim İfadem), S. İşenov'un "Cüköş mengen bayanı" (Cüköş Mengen'in Hayatı). (Tölö Acı Uulu, 1993, s. 192-204; Karasay Uulu, 1993, s. 205-218; Toktomuşyev, 1991, s. 29-57; Abdıldabekov, 1991, s. 30-33; Sooronbayeva, 1991, s. 8; Esenaliev, 1991, s. 3; Korolkov, 1991, s. 12-13; Düşökeyev, 1991, s. 6-7; İşenov, 1991, s. 6-7)

Bunlar arasında 1916 olaylarının aydınlatılmasında önemli rol oynayan fakat çoğu zaman göz ardı edilen Tölö Acı Uulu İbrayım'ın "Ürkün" ve Huseyin Karasay Uulu'nun "1916 cıldağı kötörülüş cönündö" (1916 Ayaklanması Hakkında) adlı hatıratlarını zikretmekte fayda vardır. Tölö Acı Uulu İbrayım, Yedisu bölgesindeki 1916 bağımsızlık hareketine aktif olarak katılanlardanır. Başından geçenleri kaleme alıp, 1947 yılında Canıl Abdıldabekova'nın babası Samüdün Uulu Abdıldabek Taygürönov'a vermiştir. Bu el yazma eser ilk olarak Arap harfleriyle yayımlanmış, daha sonra Osmon Alı Kızı Bübüş Ece'nin yardımıyla Canıl Abdıldabekova tarafından Kiril alfabesiyle yeniden basılmıştır (Tölö Acı Uulu, 1993).

Kırgız filologu Huseyin Karasay Uulu ise 1916'da Doğu Türkistan'a anne-babasıyla kaçıp, tekrar Kırgızistan'a, Isık Göl'e dönenlerdendir. Huseyin Karasay Isık Göl'deki kanlı vakalara şahitlik etmiş, kendi gözüyle gördüklerini ve memleketinde yaşanan olayları kaleme almıştır. Yazar başından geçen olayları anlatırken "isyan" ve "ürkün" gibi kavramlara da açıklık getirmektedir. Onun hatıratının önemli yanlarından biri de bölgedeki Osmanlı subaylarının faaliyetlerine dair verdiği bilgilerdir. Bilindiği üzere bazı Osmanlı Türklerinin bağımsızlık hareketine katıldıkları yönünde Doğu Türkistan'a gidip gelen bazı kişilerin anılarında bilgiler verilmektedir. Bu bilgileri verenlerden birisi de Huseyin Karasay Uulu'dur. Yazar anılarında, Doğu Türkistan'a giderken beş Osmanlı Türküyle karşılaştıklarını, onların liderlerinin Samıybek (Sami Bey) olduğunu, Samıybek'in Ruslara karşı Kırgız ve Kazakları koruduğunu ve onun Kırgız ve Kazaklar arasında bıraktığı olumlu etki nedeniyle o sene doğan erkek çocuklara onun adının verildiğinden bahseder (Karasay Uulu, 1993, s. 211). Tölö Acı Uulu Ibrayım ve Huseyin Karasay Uulu'nun anıları konunun araştırmacıları açısından önemli birer kaynak durumundadır.

Hatıratlara dayalı eserlerden belki de en önemlisi *1916 cılkı Kırgızstandağı kötörlüş (Kırgızistan'da 1916 Ayaklanması)* adlı eserdir. M. Mahmutbekova ve P.Ş. Kazıbayev tarafından hazırlanan bu eser, 1996 yılında Bişkek'te Kırgızistan Yayınevi tarafından Kırgızca yayımlanmıştır (Kazıbayev, 1996).

İki bölümden oluşan eserin birinci bölümü, L.V. Lesnoy tarafından hazırlanarak 1937 yılında Moskova'da yayımlanan ve arşiv belgeleri neşrinden oluşan *Vosstanıye 1916 g. v Kırgızstane (Kırgızistan'da 1916 Ayaklanması)* adlı eserinden oluşmaktadır (Kazıbayev, 1996, s. 14-199). İkinci bölümde 1916 olaylarına katılanların hatıratları yer almaktadır. Eserde bunların dışında, Yusuf Abdırähmanov'un *Sovetskaya Kırgızıya* adlı gazetesinin 4 Ağustos 1931 tarihli sayısında "Predvestnik Oktyabrya"¹ (Ekim Devrimin Habercisi) adlı (1916-cılkı Kırgızstandağı kötörlüş 349-361) makalesi ile aynı yazarın *Kırgızdardın 1916-cıldığı kötörlüşü cönünde*² (1916 Kırgız Ayaklanması) adlı eseri de yer almaktadır. Ayrıca bu eser, Kırgızların XX. yüzyılın başındaki yaşamını yansıtan ve 1916 olaylarını içeren fotoğrafları da barındırmaktadır.

Kitabın en önemli bölümü kuşkusuz "Hatıratlar" bölümüdür. Bu bölümde Kırgız İlimler Akademisi çalışanlarından Ş. Beyşanliyev ve D. Sulaymanov'un, Kırgız Devlet Üniversitesi 4. sınıf öğrencileri E. Abakirov, C. Amanaliyev, S. Attokurov, S. Daniyarov, A. Dcumagulov, K. Zabirow, N. Zamyatin, Yu. Lemskiy, E. Soltobayev, S. Soronayev, Dc. Tabaldiyev, A. Çotonov ve B. Çıymılova ile birlikte 1952 yılının sonu 1953 yılının başında kayıt altına aldıkları hatıratlar yer almaktadır.

Eserdeki hatıratlarda genel olarak Çarlık Rusya'nın Kırgızistan'da uyguladığı sosyo-ekonomik ve siyasi sömürüye yönelik uygulamalardan bahsedilmektedir. Özellikle Kırgızları zor durumda bırakan Çarlık idaresinin Kırgızistan'daki iskân, yer ve su politikalarına dair önemli bilgiler mevcuttur. Bunun yanında Kırgızların topraklarına devlet yardımıyla zorla el koyan Rus göçmenlerin acımasız davranışlarıyla ilgili sayısız örnekler verilmektedir. Çuy bölgesinde yaşayan Soltobekov İrsaalı'nın: "Onlar istediklerini yaptı. Kırgızın malı Rus'un tarlasına girse vermezlerdi." şeklindeki sözleri Rus göçmenlerin keyfi davranışlarını ortaya koyması bakımından önemlidir (Kazıbayev, 1996, s. 219).

Hatıratlarda, bağımsızlık hareketinin başlamasına II. Nikolay'ın ilan ettiği kararnamenin neden olduğu yönünde ortak bir görüş hâkimdir.

Bu eserdeki hatıratlarda, Çarlık Rusya'nın 1916 bağımsızlık hareketini Rus göçmenleri de yanına alarak çok sert bir şekilde bastırmaya çalıştığına ve bazı yerleşim yerlerinde halkın büyük bir çoğunluğunun katledildiğine dair de bilgiler verilmektedir. Örneğin, Aksu polis şefi Gribanovskiy'nin harekete katılan halkın çoğunu kırdığı söylenir (Kazıbayev, 1996, s. 210). Buna benzer ifadeler barındıran daha pek çok örnek vardır.

Hatıratlarda manapların bağımsızlık hareketinde halkla birlikte hareket ettikleri açıkça görülmektedir. Harekete katılanlar, özellikle Şabdan Baatır'ın oğulları Muhittin ve Hüsametdin ile bir başka güçlü manap olan Kanaat Abukin hakkında olumlu sözler söylemektedir. Örneğin, Bıstrovka ilçesine bağlı Canı-Alış köyü sakinlerinden Soltobayev'in anlattıklarına göre Şabdan Batır'ın oğlu Hüsametdin'in liderliğindeki bay ve manapların Rusları Taşkent'e kadar kovmuş, Şabdan'ın diğer oğlu Muhittin ise halk tarafından han seçilmiştir (Kazıbayev, 1996, s. 227). Bu eserdeki hatıratlarda Şabdan Batır'ın oğlu Muhittin'in han seçildiği hakkında ifadelerle sıkça karşılaşılacaktır.

1916 olaylarına şahitlik edenlerin anılarında bağımsızlık hareketine aktif olarak katılan beş Osmanlı zabitanın varlığından bahseden bilgiler de mevcuttur. 1916 bağımsızlık hareketine katılan Kudaybergen Koşoyev'in verdiği bilgiye göre, halk arasında, "Türkiye'den Sultan buraya adam göndermiş, gazavata çağırılmaktadır, biz gazavata çıkacağız, onlardan yardım gelecektir" gibi sözlerin yayıldığından bahseder (Kazıbayev, 1999, s. 233-234). Kemin ilçesine bağlı Kalinin adındaki kolhoz sakinlerinden Sergebay Abdraim ise Samıybek³ adındaki Türklerle birlikte 3 kişinin Ruslara karşı savaşmak maksadıyla Çin'den silah tedarik ettiklerinden, bu amaçla Kırgızlardan hayvan topladıklarından ve Doğu Türkistan'a kaçan Kırgızları Rusların kırdıkları sırada Samıybek'le birlikte 7 kişinin Ruslarla savaşarak Kırgızlara yardım ettiklerinden bahseder. Ayrıca Sergebay Abdraim anılarında Samıybek'i Çin hükümetinin

¹ Bu eserde, Yusuf Abdırähmanov'un "Predvestnik Oktyabrya" adlı makalesi "Oktyabrın karlıgaçı (Kırgızstandağı 1916-cılkı kötörlüşün 15 cıldığına karata)" şeklinde Kırgızcaya çevrilerek yer almıştır.

² Bu eser "O Vosstanii kırgız v 1916g." adıyla 1933 yılında Frunze'de Rusça basılmıştır.

³ Hatıratlarda geçen Samıybek adlı Türk, *Asya'da Beş Türk* adlı eserde geçen Sami Bey'den başkası olamaz.

yakaladığını kendi gözüyle gördüğünü de belirtir (Kazıbayev, 1996, s. 237).

Hatıratlarda bağımsızlık hareketinin başlaması, gelişimi, bastırılması yanında Doğu Türkistan'a sığınan, ancak 1917 yılında Kırgızistan'a geri dönmeye başlayan Kırgızlar hakkında da bilgiler mevcuttur. Prjevalsk (Karakol) şehrinde yaşamış Fatih Sulaymanov adlı Tatar'ın anlattıklarına göre 1917 yılında geri gelen Kırgızların bir taraftan açlıkla ve salgın hastalıklarla boğuşurken, diğer taraftan da Rus göçmenlerin hasmane tutumlarıyla uğraşmak zorunda kalmışlardır (Kazıbayev, 1996, s. 346).

Eserdeki arşiv belgelerinin bir kısmı bundan önce yayımlanan belge neşirlerinde yer almıştır. Hatıratlar ise ilk defa yayımlanmıştır. Eser hem arşiv belgeleri hem de hatıratları içerdiği için 1916 olaylarıyla ilgili çalışma yapacakların mutlaka müracaat etmesi gereken son derece önemli bir kaynaktır.

Tespit edebildiğimiz Kırgızistan'da yayımlanan son hatırat Alı Kulubekov'a aittir. Alı Kulubekov *Ürkün cana ümüt (Ürkün ve Ümit)* adlı hatıralarında "Ürkün" zamanına rastlayan çileli çocukluk yıllarını anlatır. Edebi dille yazılmış olan bu hatırat, gelecek nesillere atalarının geçmişte yaşadıklarını anlamalarını sağlayacak, sayısız nasihatlar da bulunmaktadır (Kulubekov, 2009).

1916 bağımsızlık hareketiyle ilgili Kazakistan'da da konumuz açısından önem taşıyan hatıratlar yayımlanmıştır.

Bunlardan ilki S. Şaripov, Ş. Şafiro ve S. Braynin tarafından derlenen, redaktörlüğünü ise N. Timofeyeva'nın yaptığı *Natsionalno-osvoboditelnoye vosstaniye kazahskih trudyashiya protiv tsarizma 1916 g. (1916 Yılında Çarlığa Karşı Kazak İşçilerin Verdiği Ulusal Kurtuluş Ayaklanması)* adlı hatıratlar derlemesidir. Bu eser 1937 yılında Alma-Ata'da Kazgosizdat Yayınevi tarafından Rusça basılmıştır (Şaripov, 1937).

İki bölümden oluşan eserin birinci bölümünde "Semireçya i Yug" (Yedisu ve Güney) adlı alt başlıkta Nuke Sadıbekov, B. Uteşev, Nurgoca Turgembayev, Taran Togızbayev, Temergali Berdaliyev, İskak Togızbayev, Nurgacayev, Dcaynakov, Dcamaulov, Sunderbayev, Ergabay Daldıbayev, Dcazılbek Sarıbayev, Deminkul Tansıkov, T.R. Riskulov ve Sıtdık Ablanov'a ait 1916 yılında Yedisu'da ve Kazakistan'ın güneyinde meydana gelen olayları anlatan hatıratlar yer almaktadır.

Eserde bulunan hatıratlar daha sonra Kazakistan'da yayımlanan çeşitli eserlerde yer almıştır.

Tespit edebildiğimiz bir diğer hatıratlar derlemesi *Karkara aybatı* adını taşımaktadır. 1916 yılında Kazakistan genelinde Yedisu bölgesinde yaşanan olayların anlatıldığı bu eser, 1991 yılında Almatı'da Ülke Yayınevi tarafından basılmıştır. Eserdeki hatıratların tamamı Kazakçadır (Karkara Aybatı, 1991).

Eserde Kenes Nurpeyisov, S. Boronbayeva, Irgebay Deldenbayulı, Cazılbek Serıbayulı, Sapar Baycanov, Samsalı Kocabekov, Kurman Kocaahmetov, Eripbay Alıbayev, Kerıbay Merekeyev, Cumedil Karabayev, Ebdıcapar Cazılbekov ve M. Tınışbayulı'na ait hatıratlar yer almakta olup, bunlarda 1916 yılında Kazakistan'da ve Yedisu bölgesinde yaşanan olaylar anlatılmaktadır.

Hatıratlarda 1916 olaylarının sebepleri, gelişimi, bastırılması, harekete liderlik edenler ve Doğu Türkistan'a sığınan Kazak ve Kırgız Türkleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Kazakistan'da konuyla ilgili yapılan çalışmalarda, 1916 olaylarının aydınlatılmasında önemli rol oynayan bu hatıratlardan sıkça faydalanılmıştır.

Kazakistan'da yayımlanan diğer bir hatırat ise 1916 olaylarının 80. yıldönümü nedeniyle iki cilt olarak basılan *Kaharlı 1916 cıl (Groznyy 1916-y god)* adlı eserdir. 1998 yılında Almatı'da yayımlanan eserin II. ciltinde yer alan hatıratlar Rusça ve Kazakça olarak verilmiştir (Sadıkov, 1998).

Eserin II. ciltinde yer alan hatıratların tamamı Türkistan tarihinin önemli olaylarından olan 1916 bağımsızlık hareketini konu almaktadır. Bu nedenle harekete katılanların hatıratları konunun tarihiyle ilgili birçok değerli bilgiler içermektedir.

Eserdeki hatıratlarda I. Dünya Savaşı sırasında Kazakistan'ın sosyo-ekonomik ve siyasi durumu, 1916 olaylarının nedenleri, Çarlık Rusya'nın iskan politikası ile ekonomik sömürüye dair bilgiler verilmektedir. Ayrıca 1916 hareketine liderlik etmiş kişiler hakkında bilgiler mevcuttur.

Bu çalışmadaki hatıratlardan bir kısmı daha önce yayımlanan *Natsionalno-osvoboditelnoye vosstaniye kazahskih trudyashiya protiv tsarizma 1916 g.* (Alma-Ata, 1937), *Karkara aybatı* (Almatı, 1991) vd. eserlerde yer almıştır. Eserde yer alan T. Riskulov, S. Seyfullina, Harlampoviça, Stankeviça vb. olaylara şahitlik etmiş kişilere ait hatıratlar zamanla bilimsel kitap halinde eklemeler yapılarak yayımlanmıştır.

Turgay, Akmola, Batı Kazakistan ve Güney Kazakistan'la Yedisu bölgesindeki 1916 olaylarına katılmış ya da şahitlik etmiş kişilerin hatıratlarından oluşan bu eserin "Yujnyy Kazahstan-Semireçye" (Güney Kazakistan-Yedisu) adlı bölümünde T.R. Riskolov, A. Membetkulov, K. Şaldıbayev, S. Koscanulı, C. Sarıbayulı, A. Koyşıbekov, S. Bayanbayev, S. Bekbolatov, Ormanov, E. Malinskaya, K. Kuşelekov ve İ. Bayzakov'a ait Güney Kazakistan ve Yedisu bölgesinde yaşananları anlatan anılar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu bölümdeki hatıratlar doğrudan Yedisu bölgesini de ilgilendirmektedir ve Kırgızistan'daki 1916 bağımsızlık hareketini araştırarak olanların mutlaka görmesi gereken bir hatıratlar derlemesidir.

1916 olaylarını konu alan kaynaklar arasında Türkçe hatıratlar önemli bir yer tutar. 1916 olaylarının hazırlık aşamasında Orenburg'da bulunan ve başta Kırgızlar olmak üzere oradaki diğer Türkistanlılarla konuyu değerlendiren ve çözüm yolları arayan Fahrettin Erdoğan'ın *Türk Elleriinde Hatıralarım*, bizzat olayların içinde yer alan Teşkilât-ı Mahsusa mensuplarından Adil Hikmet Bey'in *Asya'da Beş Türk*, 1916 olayları sırasında Doğu Türkistan'da bulunan Ahmet Kemal İlkul'un *Çin-Türkistan Hatıraları/Şanghay Hatıraları*, Zeki Velidi Togan'ın *Hatıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri* ve Ahmet Kemal İlkul ve onun Doğu Türkistan'da açtığı okullardan

da bahseden İsa Yusuf Alptekin'in *Esir Doğu Türkistan İçin İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları* adlı Türkçe hatıratlar konunun önemli kaynaklarıdır (Erdoğan, 1998; Adil Hikmet Bey, 1999; İlkul, 1999; Togan, 1969; Alptekin, 1985).

Bahsi geçen Türkçe eserler Sovyet döneminde ve sonrasında yapılan konuyla ilgili çalışmalarda kullanılmamıştır. Sadece son yıllarda kaleme alınan bazı makalelerde Adil Hikmet Bey'in hatıratından faydalandığı görülmektedir.

Böylece yukarıda adı geçen Türkçe hatıratlara geçebiliriz.

1916 olaylarından bahseden Türkçe hatıratlarından ilki Fahrettin Erdoğan tarafından kaleme alınan *Türk Elleri Hatıralarım* adlı çalışmadır. Eser 1998 yılında Ankara'da Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır (Erdoğan, 1998).

Fahrettin Erdoğan, XIX. asrın son çeyreğinden XX. asrın ilk çeyreğine kadar Türkistan Türklerinin yaşadığı coğrafyalarda yaşadıklarını yazmak suretiyle güzel bir kaynak eser meydana getirmiştir. Bu süreçte birçok tarihi olaya tanıklık eden yazar, özellikle Osmanlı toprakları dışında yaşayan Türklerle Osmanlı devleti arasındaki bağlara, Osmanlı subaylarının bu topraklarda yürüttükleri faaliyetlere ve Türkistan coğrafyasında yaşayan Türklerin Osmanlıya bakışlarına dair önemli bilgiler vermektedir. Eserde ayrıca bazı Türkistan Türkleriyle ilgili tarihi bilgiler de yer almaktadır.

Fahrettin Erdoğan 1916'da cereyan eden milli harekete fiilen katılmasa da birçok olaya şahitlik etmiştir. Olayların hazırlık aşamasıyla ilgili verdiği bilgiler dikkat çekmektedir:

Batıda Ruslar gittikçe bozguna uğradıklarından Çar Türkistan Türklerinden 18-45 yaşında olanların askere alınması için irade buyuruyor... Asya Türkleri bu sırada asker olmamak için çareler arıyorlardı. Orenburg'da bulunan vali Tulin'in başkanlığı altında Kırgızlardan gelen 250 delege ile ilgili konuşmalar yapmaya başladılar. Bu toplantı sıralarında gece vakti Kırgız (Kazak) boylarından Ebul Hayır Han'ın torunlarından Süheyl ve İsmail hanları toplantımıza Tuz Tepe İmamı Ömer Efendi getiriyordu. Bu zat tahsilini İstanbul'da yapıp İttihatçılar tarafından Kırgızlar arasına gönderilen bir Türkçü idi. Gündüz valinin başkanlığındaki konuşmalara katılan 250 delegenin en ileri gelen bu dört bileni gece saat 24'ten sonra cemiyetimize geliyor ve konuşmalar yapıyorduk. Bu oturumlarımıza Rus Devrimci Sosyalistleri de iştirak ediyorlardı" (Erdoğan, 1998, s. 121-122).

Fahrettin Erdoğan'ın da hazır bulunduğu Kırgız (Kazak) ve Özbek delegelerle yaptıkları toplantıların birinde geçen konuşmadan:

Vali Tulin'in başkanlığındaki konuşmalar 45 gün devam etti. Kırgızlar ve Özbekler bir türlü asker olma işine yanaşmadılar. Bizden "siz halifenin adamısınız" diye gizli konuşmalarımızda fetva istediler. Tabii biz de, "Bu savaş 10 yıl kadar devam edecektir. Asker olup da halife kuvvetlerine kurşun attığınızda cephede ölümlerinizi şehit olmayacak, yaralılarınız gazi olmayacak ve cehennem gidecektir" diye karar verdik. Bunun üzerine son

oturumlarında kati surette asker olmayacaklarını söylediler. Bu son karar telgrafla Çar'a bildirildi. Çar toplan-tının dağılmasını ve aralarında seçtikleri 4 kişinin Moskova'ya gelmesini irade buyurdu. O gece 12 delege ile cemiyetimize geldiler. Rus devrimci Sosyalistleri de otu-rumda bulundular. Moskova'ya nasıl cevap verelim diye bizden fikir danıştılar..." (Erdoğan, 1998, s. 123-124).

Fahrettin Erdoğan toplantıda Rus Çarîçelerinden Yekaterina ile Kırgız (Kazak) hanlarından Ebul Hayr han arasında varılan bir anlaşmadan bahsederken heyetkilerin verdiği bilgilere göre Rusların anlaşma şartlarına hiç uymadığı, üstelik vergilerin sürekli arttığı ve Rus göçmenlerin bölgeye yerleştirilmeye devam edildiği yönündeki şikâyetlerin anlatılması üzerine, Fahrettin Erdoğan'ın başkanlığındaki esir subaylar Çar'ın yanına gidecek olan Kırgız (Kazak) heyetine şu talimatları verir: "Çar'a gittiğinizde her ne kadar askerlik için size ricada veya tehditte bulunurlar, askerliği kabullenmenizi isterlerse, kati söz vermeyerek, halkımızla danışalım ve iradenizi tebliğ ettikten sonra, kararımızı bildiririz, diye kapıyı açık bırakarak dönünüz" diye karar verdiklerini, onların da verilen talimatları not aldıklarını, vedalaşp, sabahleyin Moskova'ya gittiklerini eserinde belirtmek-tedir (Erdoğan, 1998, s. 124-125).

20 gün sonra Süheyl İsmail Han ve İmam Ömer Efendi ve arkadaşları ile geri geldiklerinde Fahrettin Erdoğan ve arkadaşlarının kurdukları cemiyete giderek Çarla mutabakata varılan anlaşmanın içeriğini kısaca şu cümlelerle açıklar:

...Çar asker olmalarını rica etmiş, bunlar da ellerinde mevcut ahitnameyi ortaya koymuşlar ve siz bu ahitnameye hürmet ediniz... demişler. Çar ... mademki asker vermemekte ısrar ediyorsunuz, geri hizmette kullanılmak şartıyla 5 evden bir adam verin... diye ricada bulunmuş. Bunlar da bu durum karşısında susmuşlar, emrini halkımıza bildirelim, size cevap veririz diye vedalaşp ayrılmışlar" (Erdoğan, 1998, s. 125-126).

Fahrettin Erdoğan hatıralarında Kırgız heyetinin anlattıklarını dinlediklerini Kırgızları kati surette asker göndermemeleri konusunda uyarıp, memleketlerine dönüp Ruslara karşı isyan etmeleri yönünde tavsiyelerde bulunduklarını yazmaktadır (Erdoğan, 1998, s. 126).

Fahrettin Erdoğan 1916 bağımsızlık hareketinde Doğu Türkistan'a geçip, Çin'e iltica etmek zorunda kalan Kırgızların 1917 devriminden sonra geri dönüşlerine izin verilmesi konusuna farklı bir açıdan bakmaktadır. Yazara göre, Rus idaresinin aldığı, Kırgızların geri dönüşlerine izin verilmesine yönelik kararın maksadı, o yıllarda Merkez Rusya'da baş gösteren et kıtlığından, Kırgızların hayvanlarından istifade edilmek istenmesindendir. Çünkü koyun ve deve yetiştirmeyen Ruslar, Kırgızların hayvancılıkla uğraştıklarını bildikleri için et ihtiyacını gidermek için onların ana vatanlarına dönmelerine göz yummuşlardır (Erdoğan, 1998, s. 143).

Fahrettin Erdoğan'ın hatıratında verilen bilgiler doğrudan konumuz olan 1916 olaylarının Kırgızistan kesimiyle ilgili değildir. Hatıratlarda geçen "Kırgız" günümüz Kırgızları değil Kazakları ifade eder. Zira Rus

literatüründe Kazak için “Kırgız”, Kırgızlar için de “Kara Kırgız” ifadesi kullanılmıştır. Hatıratı da bu kullanımın yansımaları görülmektedir (Abramzon, 1999, s. 276, 432)

Genel olarak 1916 olaylarının hazırlık aşamasıyla ilgili kıymetli bilgiler veren bu eserin burada verilmesinin sebebi, Türkistan genelinde cereyan eden 1916 hareketinin sebepleri ve gelişiminin aynı olması, ayrıca doğrudan konumuz olan Yedisu bölgesindeki olaylar söz konusu olduğunda Kırgız-Kazak ayrımı yapmanın mümkün olmaması nedeniyledir. Yedisu merkez olmak üzere Güneydoğu Kazakistan ile Kuzey Kırgızistan’da meydana gelen olaylarda Kazak-Kırgız birlikte mücadele vermiş olup o gün itibarıyla günümüzdeki gibi siyasi sınırlar, yani herhangi bir ayrım söz konusu değildir. Bu nedenle, F. Erdoğan’ın söz konusu hatıratının hem 1916 olayları hem de özel olarak bu olayları en önemli merkezlerinden biri olan başta Yedisu olmak üzere Kırgızistan’daki hadiselerin bilhassa hazırlanış aşaması için büyük kıymete haiz olduğunu ifade etmek gerekir. Rusça kaynakları test etmek için önemli olan bu hatıratın konuyla ilgili yapılan çalışmalarda kullanılmadığını da belirtmek gerekir.

Türkçe hatıratlardan ikincisi Yusuf Gedikli tarafından Arap harflerinden günümüz Türkçesine aktararak yayına hazırlanan, Adil Hikmet Bey’in anılarını konu alan *Asya’da Beş Türk* adlı çalışma olup, 1999 yılında İstanbul’da Ötüken Neşriyat tarafından basılmıştır (Adil Hikmet Bey, 1999).

Eserin yazarı olan Adil Hikmet Bey, 1914 yılında Türkistan’a gelen 5 Osmanlı zabitanından biridir. O, Türkiye’ye döndükten sonra anılarını Cumhuriyet Gazetesi’nin 16 Haziran-16 Ekim 1928 tarihli sayılarında Arap harfleriyle yayımlamıştır. Bu eser daha sonra Yusuf Gedikli tarafından Latin harflerine aktarılmış ve günümüzde kitap halinde yeniden basılmıştır.

Eserde Adil Hikmet Bey’in Türkiye’deki hayatından, dört⁴ arkadaşıyla beraber İttihat ve Terakki tarafından 1914 senesinde Türkistan’a gönderilme hikâyesinden, Türkistan yolculuğu sırasında yaşadıklarından, Türkistan’daki faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Adil Hikmet Bey ayrıca anılarında Şanghay’daki hayatları ve oradan Almanya yoluyla vatana dönüşüne de yer verir.

Eserde yer alan hatıratların bir kısmı doğrudan 1916 olaylarını konu almakta olup sözü edilen kısımda Adil Hikmet Bey ve arkadaşlarının 1916 yılında Yedisu’da Kırgız Türkleriyle birlikte Ruslara karşı verdikleri silahlı mücadele ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.

Bu eserden 1916’da Türkistan’ın genelinde cereyan eden kurtuluş mücadelesi, beş Osmanlı Türkünün bağımsızlık hareketinin en şiddetli evresinde milli milis kuvvetlerine katılmaları ve oynadıkları roller gibi

konulardan detaya kaçmadan bazı alıntılar vermekte fayda vardır.

Osmanlı zabitleri mücahitlerin içine karıştıktan sonra savaş için muammalı bir hazırlık işine girmişlerdir. Bir taraftan silahlar tedarik edilmeye çalışılırken, diğer taraftan Rusların hareketleri takip edilmiş, aynı zamanda Kırgız reisleriyle toplantılar yaparak hareketin planları hazırlanmıştır. Plan doğrultusunda ekipteki beş kişiden biri olan Emrullah Bey, Alman elçisi Fon Hintse’den para ve mühimmat tedarik etmek için Pekin’e gönderilirken⁵ diğerleri, harekete katılmak üzere Isık Göl tarafındaki birliklerin yanına gitmişlerdir (Adil Hikmet Bey, 1999, s. 210):

En büyük kuvvetlerimiz Isık Göl civarında toplanmışlardı. Kırgızlar şimdiden orada kazan kaldırmışlardı. Belki de mağlup olurlardı. Süratle gitmeli idik. Muhtelif yollardan aynı istikamette harbili, silahlı süvariler hareket etmişti. Esasen bunların seyyar ve göçebe olmaları dolayısıyla hareket büyük bir velveleyi mucip olmamıştı. Emrimizde kendimize göre tensik olunmuş (düzenlenmiş) bir süvari fırkası vardı. Bu nispeten muntazam kuvvetti. Biz artık hayatını Rus esareti altında marangozluk etmekle temine çalışan esnaf veya bilhassa Rus süngüsü altında abdesthane temizleyen sefiller değildik. Amir ve kumandan idik. Rusların kabadayılıklarına tükürmeye onların bize verdikleri acıların intikamını almaya gidiyorduk. Hakir gördükleri şahıslarımızın ne kadar yüksek ve nelere kadir olduğumuzu gösterecektik. Yüreğimizde tatlı bir heyecan çarpıyordu. Millet yoluna gazaya gidiyorduk” (Adil Hikmet Bey, 1999, s. 210-211).

Adil Hikmet ve arkadaşları Kırgızların başlarına geçtiklerinde bir harp meclisi teşkil ederler: “*Bir harp meclisi teşkil etmiştik. Bütün esaslı hareketimiz bu meclisten geçiyordu. Aramızda şimdiye kadar ismini zikretmediğimiz Şaddan Batırın oğlu Hüsameddin Bey de vardı. Harekât müdürü ve saire ayrılmıştı. Erkân-ı harbiye vazifeleri bana verilmişti. Şadi,⁶ Hüseyin ve İbrahim efendiler birer alayın kumandanı idiler*” (Adil Hikmet Bey, 1999, s. 210-211).

Osmanlı subayları milli milis kuvvetlerinin başına geçtikten sonra Yedisu bölgesinde Ruslarla milli kuvvetler arasındaki mücadele şiddetlenmiştir. Adil Hikmet Bey’in notlarına göre, bir hafta içinde yapılan baskınlarla bir miktar silah temin edilirken, Hüseyin Efendinin alayı Kopal ve Sarhan şehirleri istikametinde, İbrahim Efendinin alayı da Almatı ve Pişpek bölgesinde başarılı mücadeleler yapmıştır. Andican istikametindeki üçüncü kol ise, Pamir’de Kıpçaklarla temas ederek Rus birliklerini püskürtmüştür (Adil Hikmet Bey, 1999, s. 211-212). Eserde Rus kuvvetlerin başına Genaral

⁴ Beş Osmanlı Zabitanı adları: Kuşçubaşı Selim Sâmî (Hacı Sâmî), Emrullah Bey, Hüseyin Bey, İbrahim Bey ve Adil Hikmet Bey.

⁵ Emrullah Bey’in 1916 güzünde Pekin’e gitmesinden sonra İstanbul’dan hareket eden grup dört kişi kalmıştı. Fakat onlara Sarhan’da iştirak eden Tortumlu İsmail Abbas’la birlikte

grup yine beşe tamamlanmıştır. Bu sebepten dolayı Adil Hikmet Bey, Asya’da Beş Türk başlıklı yazısının adını değiştirmemiştir.

⁶ Şadi Efendi, Enver Paşa tarafından Türkistan’a Tursun beyle yollanmıştır. Adil Hikmet Bey ve arkadaşları bu şahısları içlerine almışlardır. Ancak Tursun Efendi ailevi sebepleri öne sürerek gruba katılmaktan vazgeçti. Şadi Efendi ise hiç tereddüt etmeden Adil Bey ve arkadaşların arasına katıldı.

Kurapatkin geçmesiyle milis kuvvetlerin zorda kaldıklarından bahsedilir. Kırık dökük silahlarla Rus birliklerine karşı mücadele vermeye çalışan milis kuvvetleri için Çin askerlerinden cephaneye tedarik edilmeye çalışılmış, hatıratlara göre Şabdan Batır servetini bu uğurda harcamıştır (Adil Hikmet Bey, 1999, s. 215-216). Adil Bey ayrıca 1917 Rus İhtilali sonrasında düzenli ordu ile milis kuvvetleri arasında geçen son çatışmalardan, Kerenskiy hükümetinin orduya dağıttığı beyannamelerden Rus kuvvetleri arasında yumuşamaya neden olan ve bu gelişmeler sırasında Çinlilerin girişimiyle Ruslar ile milis kuvvetleri arasında yapılan anlaşmadan bahseder (Adil Hikmet Bey, 1999, s. 219-225).

Adil Hikmet Bey anılarında Doğu Türkistan'a dönüşlerinde Şandan Batır'ın oğlu Hüsameddin Beyle, Kırgızların Doğu Türkistan'da uzun müddet kalamayacaklarından dolayı, Afganistan ve İran üzerinden Anadolu'ya nakilleri meselesini görüştüklerinden bahseder. Hüsameddin Bey ve Türk zabitleri arasında şu konuşmalar geçer: *"Hüsameddin Bey diyordu ki: Kırgızları buradan Anadolu'ya nakletmekte hem onlara, memleketinize hizmet edilmiş olunacaktır. Bunlar mert ve çalışkandır. Az zamanda müstahsil (üretici) olurlar. Bundan başka buralardan Anadolu'ya başka ahali dahi gidebilir. Mesela Hoçen'de, Kaşgar'da ve Altışehir'deki Türklerin bir kısmını Anadolu'ya nakletmek çok kolaydır..."* der (Adil Hikmet Bey, 1999: 300). Hüsameddin Bey, Türk zabitlerin Kırgızların Afganistan ve İran üzerinden Türkiye'ye nasıl giderler sorusuna: *"...Türkistan ile Türkiye arasındaki yol yalnız Afganistan-İran tariki değildir. Türkiye bu muhacirlere karşı kollarını açsın. Onlara gel! desin. Onlara yer yurt vereceğini söylesin. Geri tarafına karışmasın. Onlar şimalden Rus şimendüferleriyle (tirenleriyle) giderler. Cenuptan Hindistan tarikiyle haccetmek bahanesiyle giderler..."* cevabını verir (Adil Hikmet Bey, 1999, s. 300). Adil Hikmet Bey bunun üzerine: *"Hüsameddin Bey...henüz çok gençsiniz. Tecrübesizsiniz. Meseleyi basit addediyorsunuz. Halbuki muhaceret meselesi akvam-ı ibtidaiyede (iptidai kavimlerde) olduğu gibi besatetini (basitliğini) kaybetmiştir. Bunun içinde yorgunluğu var, açlığı var, hastalığı var. Buradan Türkiye'ye giden muhacir kabileleri yolda üçte ikisini kaybederler."* (Adil Hikmet Bey, 1999, s. 300) der. Adil Hikmet Bey anılarında, Hüsameddin Bey'in ısrarla Kırgızların Türkiye'ye nakilleri konusunda Türk zabitlerini ikna etmeye çalıştığı, buna karşılık Türk zabitlerin ise I. Cihan Harbi'nin sürdüğü dönemde, Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu durumu bahane göstererek, nakil

konusunun mümkün olmadığını Hüsameddin Bey'e anlattıkları görülmektedir (Adil Hikmet Bey, 1999, s. 300-302).

Adil Hikmet Bey anılarında Türkistan'a silahlı bir hareket için gitmediklerini, gayelerinin Türkistan'daki Türkleri uyandırmak ve aydınlatmak olduğunu ifade eder. Ancak kendilerini beklenmedik olayların içinde bulduklarını beyan eder. Eserden de anlaşılacağı üzere Yedisu bağımsızlık hareketini Türk subayları başlatmamıştır. Beş Osmanlı Türk'ü bölgeye ulaştıklarında hareket başlamıştı. Fakat hareketin başlamasından kısa bir süre sonra bağımsızlık hareketinin başına geçmek durumunda kalmışlardır.

Adil Hikmet Bey ve arkadaşlarının seyahat notlarını ve hatıralarını içeren, olayları edebi bir üslupla roman tarzında ve akıcı bir biçimde birinci elden aktaran bu eser, 1916 bağımsızlık hareketinin en önemli kaynaklardan birisidir. *"Asya'da Beş Türk"* konuyla ilgili gerek Sovyet döneminde gerekse günümüzde kaleme alınan eserlerde kullanılmamıştır. Fakat son yıllarda Roza Abdikulova farklı zamanlarda bu eseri tanıtan "1916 Yılı, Asya'da Beş Türk", "Türkçö sayakat naamadığı 1916-cılık sayasiy okuya tuuraluu maalimat" (Türkçe Seyahatnamede 1916 Yılındaki Siyasi Olaylar Hakkında Bilgi) ve "1916 Türkistan İsyanına Bir kaynak Olarak: Asya'da Beş Türk" adlı makaleler kaleme almıştır (Abdikulova, 2009, s. 85-87; 2012, s. 266-272; 2014, s. 53-60). Her ne kadar Adil Hikmet Bey'in hatıratı 1916 hareketini konu alan eserlerde kullanılmamış olsa da, Kırgızistan'da yayımlanan Kırgız filologu Huseyin Karasay Uulu'nun anılarında, Belek Soltonoyev'in eserinde ve bağımsızlık hareketine katılanları konu alan Mistegül Mahmutbekova'nın kitabında, Adil Hikmet ve arkadaşlarından bahseden bilgiler bulunmaktadır (Karasay Uulu, 1993, s. 211; Soltonoyev, 1993, s. 181; Mahmutbekova, 1996, s. 55)⁷.

Türkçe hatıratlardan üçüncüsü Ahmet Kemal İlkul'un anılarını konu alan *Çin-Türkistan Hatıraları/Şanghay Hatıraları* adlı eserdir (İlkul, 1999). Yusuf Gedikli tarafından Arap harflerinden günümüz Türkçesine aktarılan bu eser 1999 yılında İstanbul'da Ötüken Neşriyat tarafından neşredilmiştir.

İttihat ve terakki tarafından 1914 senesinde Doğu Türkistan'a (Kaşgar'a) öğretmen olarak gönderilen İlkul uzun süre hapiste kalmış, yaşadıklarını ve gördüklerini üç ayrı kitap halinde yayımlamıştır. Bu hatırat, İlkul'un 1925'de *Çin-Türkistan Hatıraları*, 1939'ta *Şanghay Hatıraları* ve 1955'te *Türkistan ve Çin Yollarında Unutulmayan Hatıralar* adlarıyla yayımladığı üç kitaptan meydana gelmektedir.

⁷ 1916 bağımsızlık hareketine şahit olan ve Çin'e anne-babasıyla kaçıp tekrar Kırgızistan'a, Isık Göl'e dönen Huseyin Karasay Uulu, anılarında, Doğu Türkistan'a giderken beş Osmanlı Türküyle karşılaştıklarını, onların liderlerinin Samıybek (Sami Bey) olduğunu, Ruslara karşı Kırgız ve Kazakları koruduğunu, Kırgız ve Kazakların beş Türk'ün içinde Samıybek'ten etkilendiğini, neticede o sene dünyaya gelen Kırgız-Kazak erkek çocuklarına Samıybek adı konduğundan bahseder; Kırgızların ilk tarihçilerinden olan ve 1916 bağımsızlık hareketine katılan Belek Soltonoyev eserinde,

Samıybek adlı kişiyle birlikte sayıları 4-5 olan İstanbul Türklerinin Kulca'da Musabayev adındaki Uygurla karşılaştıkları ve Kırgızlarla birlikte bağımsızlık mücadelesine katılmak istediklerini aktarır; Mistegül Mahmutbekova ise eserinde, 1916 bağımsızlık hareketine katılan Kudaybergen Koşoyev'in verdiği bilgilere göre, *"halk arasında Türkiye'den sultan buraya adam göndermiş, gazavata çağırılmaktadır, biz gazavata çıkacağız, onlardan yardım gelecektir"* gibi sözlerin yayıldığından bahseder.

1916 bağımsızlık hareketinin kaynaklarından olan İlkul'un bu eserinde genel olarak, yazarın Türkiye'deki hayatından, Talat Paşa tarafından Doğu Türkistan'a gönderilişinden, Doğu Türkistan'da açtığı okul ve karşılaştığı güçlükler ile Kaşgar'ın örf ve adetleri, tarihi ve coğrafyası hakkında önemli bilgiler verilir. Ayrıca yazarın Şanghay'daki hayatı ve Almanya üzerinden vatana dönüşü anlatılır.

Eserin konumuzu ilgilendiren yanı Yedisu bağımsızlık hareketleri ve bu hareketlere katılan Teşkilat-ı Mahsusa üyelerine dair verdiği bilgilerdir. Teşkilat-ı Mahsusa mensuplarının Kaşgar'a gelişleri, beş aylık zaman zarfında orada yaşadıkları ve Kaşgar'dan ayrıldıktan bir ay sonra Ruslar tarafından esir alınış hikâyeleri birinci ağızdan detaylı bir şekilde anlatılmaktadır (İlku, 1999, s. 115-120).

Ahmet Kemal'in, Aksu'da, Doğu Türkistan'a sığınan kaçkınlarla yaptığı görüşmeye ve Aksu'dan ayrıldıktan sonra yolda karşılaştığı Şabdan Batır'ın oğluyla görüşmesine dair verdiği bilgiler konumuz açısından kıymetlidir (İlku, 1999, s. 172). Şabdan Batır'ın oğluyla arasında geçen konuşmaya dair şu notları aktarır:

...O gece sabaha kadar yürüdük. Tulu'-i şemsten bir saat evvel Cam dedikleri bir köye geldik. Atlarımızı bağlayıp uyumak üzere biraz yatmışım. Aradan çok vakit geçmeden uyandım. Yüzümü yıkadıktan sonra oturmuş çay içiyor idim. Silahlı ve pek heybetli iki zat karşımızdaki bir saraya girdiler ve bir müddet sonra bu zatın birisi yanıma geldi. "İsminiz nedir?" dedi. "Ahmet Kemal" dedim. "Ahmet Kemal mi?" diye hayret eden bu zat hemen geri döndü. Refikini alıp tekrar geri yanıma geldi. Kollarımı sıktılar ve boynuma sarılıp sevgi ve kardeşlik gösterdiler. Oturmalarını teklif ettim ve kim olduklarını sordum. "Bizler Şabdan Batır'ın oğullarıyız" cevabında bulundular. Gökte ararken yerde bulduğum bu Kırgız gazilerini yerimden kalkıp alınlarından öptüm. Bu zatın biri Batır'ın küçük oğlu Kemaleddin Bey, diğeri de beyin muhafızı Yusuf Efendi idi. Burada beş-altı saat kadar gazilerle dertleştik. Onlar benim Kaşgar'dan çıktığımı Kuçar'dan anladıklarını ve bu altı günlük yola kadar benimle görüşmek üzere suret-i mahsusada geldiklerini beyan eylediler. Beni muhafazaya memur olanlar bu uzun muhasebeden şüphelenmiş olmalı ki hemen hareket edeceğimizi haber verdiler. Atlarımız hazırlandı. Kemaleddin Beyler ile vedalaştık. Onlar Aksu'ya hareket ettiler bizler de Kuçar'a yollandık (İlku, 1999, s. 174).

Ahmet Kemal İlkul'un 1916 bağımsızlık hareketi ve Yedisu bölgesindeki hareketinin önemli aktörlerinden beş Osmanlı zabitanın bölgedeki faaliyetlerine dair notları Osmanlı-Türkistan ilişkileri açısından olduğu kadar, Yedisu bağımsızlık hareketinin aydınlatılması açısından da önemlidir. Çünkü Ahmet Kemal İlkul o dönemde Türkistan coğrafyasında bahsi geçen kişilerle en yakın temas halinde bulunan isimdir. Bunun yanında Aksu'da Kırgız mültecilerle yakın ilişki kurması, daha sonra Şabdan Batır'ın oğlu Kemaleddin Bey'le görüşmesi ve birbirlerine yakın alaka göstermeleri yakın geçmişte Osmanlı Devleti ile Türkistan Türkleri arasındaki ilişkiler

açısından önemlidir. Nitekim Çinliler her zaman Ahmet Kemal'in Doğu Türkistan'da 1916 bağımsızlık mücadelesine benzer bir milli kurtuluş hareketi teşkilatlandıracağı endişesi taşımışlardır. Bu nedenle Ahmet Kemal ve onunla yakın ilişki kuran kişileri yakın takibe almışlar ve hapishanelere kapatmışlardır.

Maalesef bu eserden de konuyla ilgili yapılan çalışmalarda faydalanılmamıştır. Fakat Ahmet Kemal İlkul'un bu eseri, Osmanlı-Türkistan ilişkileri ve Türkistan'daki bağımsızlık hareketleriyle ilgili araştırma yapacakların mutlak surette görmeleri gereken kaynak eserlerin başında gelmektedir.

Türkçe hatıratlardan bir diğeri ise Zeki Velidi Togan'ın *Hatıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri* adlı eseri olup 1969 yılında İstanbul'da basılmıştır (Togan). Eser Zeki Velidi Togan'ın hatıralarını konu almakla beraber yakın Türkistan tarihini ilgilendiren birçok konuya da ışık tutması bakımından çok değerlidir. Eserde konumuzla ilgili geniş bilgiler bulunmasa da yazar 1916 bağımsızlık hareketine katılan beş Osmanlı tebaasından biri olan Hacı Sami hakkında çok çarpıcı bilgiler vermektedir (Togan, 1969, s. 386-390).

Bu eserden farklı konularda yapılan çalışmalarda kısmen de olsa yararlanılmış, fakat konumuzla ilgili yapılan incelemelerde yararlanılmamıştır. Fakat Zeki Velidi Togan'ın bu eseri, Türkistan tarihi ve bağımsızlık hareketleriyle ilgili araştırma yapacak olanların kesinlikle başvurması gereken önemli kaynak eserlerin başında gelmektedir.

Türkçe hatıratlar arasında konumuza dair tespit edebildiğimiz son hatırat Doğu Türkistan Türklerinin meşhur lideri İsa Yusuf Alptekin'e aittir.

Esir Doğu Türkistan İçin İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları adıyla, Mehmet Ali Taşçı tarafından hazırlanıp, 1985 yılında İstanbul'da yayımlanan İsa Yusuf Alptekin'in hatıraları, Osmanlı-Türkistan ilişkileri ile Osmanlı tebaasındaki kişilerin Rus ve Çinlilere karşı bölgedeki faaliyetlerinden bahseden önemli bir kaynaktır (Alptekin).

Eserde Türkistan Türklerinin Doğu ve Batı Türkistan'da emperyalist güçlere karşı yürüttükleri mücadeleler arasındaki benzerliklere değinilmektedir. Bununla birlikte XX. asrın başlarında Müslüman Türklerin yaşadığı Doğu Türkistan'da Pantürkizm ve Panislamizm propagandası yapmak, Müslüman Türkleri bir çatı altında toplamak ve Çinlilere karşı bağımsızlık hareketlerini teşkilatlandırmak için gönderilen Osmanlılar hakkında bilgiler verilmektedir. Osmanlı tebaası kişilerin başında Ahmet Kemal İlkul gelmektedir. Ahmet Kemal İlkul'un Doğu Türkistan'da okul açtığı, yerli Müslüman Türkleri yetiştirdiği ve onların fikren uyanmalarını sağlamak için faaliyetler yürüttüğü bilinmektedir. Ahmet Kemal İlkul bilindiği üzere 1916 yılında cereyan eden bağımsızlık mücadelesinde faaliyet gösteren beş zabitle görüşüp onlara yardım eden kişidir.

Bu eserden de 1916 bağımsızlık hareketiyle ilgili Sovyet coğrafyasında yazılan eserlerde faydalandığı tespit edilememiştir. Ancak her şeye rağmen Osmanlı-

Türkistan ilişkileri ve XX. yüzyılın ilk yarısında Türkistan'da meydana gelen bağımsızlık hareketleri hakkında çok kıymetli bilgiler ihtiva eden bir eser olduğundan şüphe yoktur.

1916 bağımsızlık mücadelesinin, I. Dünya Savaşı'nın en kızıştığı zamanda başlaması ve Osmanlı Devleti'nin Türkistan'a yönelik politikalarının arttığı bir dönemde meydana gelmesi bakımından da manidardır. Çünkü 1916 olayları başlamadan önce Osmanlı Devleti Türkistan'daki ırk ve din kardeşlerini Ruslara karşı teşkilatlandırmak ve bilinçlendirmek amacıyla bölgeye her bakımdan donanımlı insanlar göndermiştir. Bunlardan Teşkilat-ı Mahsusa üye 5 asker bölgeye ulaştıklarında olayların tam ortasında kendilerini bulmuşlardır. Yedisu'daki milli mücadeleye yerli milis kuvvetlerle aktif olarak katılan bu kişiler hakkında Kırgız ve Türkçe hatıratlarda bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca arşiv belgelerinde de Osmanlı Devleti'nin 1916 olaylarına etkisi hakkında bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler ışığında Osmanlı Devleti'nin 1916 olaylarına siyasi ve askeri yönden desteğinin olduğundan bahsedebiliriz.

Hatıratlar bilgi verdikleri konularla ilgili derinlemesine bilgi veren araştırmalar değildir, böyle bir yükümlülükleri de yoktur. Yazar, verdiği kimi bilgilerin doğruluğunu bilmeyebilir, bazen de objektif olmayabilir. Hatırat türü eserler, yazarların bizzat şahit oldukları, gördükleri, duydukları, okudukları ve başlarından geçen olayların anlatıldığı eserlerdir. Bu eserlerin subjektif olabilecekleri, hatalı bilgi verebilecekleri göz önünde bulundurulmakla birlikte, bilgi verdikleri olayların ana kaynakları olduğu kesindir. Bilhassa Çarlık Rus idarecileri tarafından kaleme alınan ya da hazırlanan belge ve raporların test edilmesi açısından büyük kıymet taşıdıklarını ifade etmek gerekir.

Kaynakça:

1. Abdikulova, Roza. (2009). "1916 Yılı, Asya'da Beş Türk." (çev. Abdrasul İsakov). Kardeş Kalemler Dergisi 30, 85-87.
2. (2012). "Türkçö Sayakat Naamadığı 1916-Cılkı Sayasiy Okuya Tuuraluu Maalimat". 1916-Cıl: Azattık Kötörülüğü (1916 Cılkı Uluttuk-Boştonduk Kötörülüğünün 95 Cıldığına Arnalgan İlmiy Konferentsiyanın Materialdarı). -Bişkek: Biytik, 266-272.
3. (2014). "1916 Türkistan İsyanına Bir Kaynak Olarak: Asya'da Beş Türk". SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 31, 53-60.
4. Abdıldabekov, T., Kazıbayev, P. (1991). "İncener Tanışpayevdin Körsötüsüç". Muras 3, 30-33.
5. Abdıldayev, M. (1936). "V to Veremya (Vospominaniya o 1916 Gode)". Kızıl Kırgızstan 21 İyulya.
6. Abramzon, Saul. (1999). Kırgız cana Kırgızstan Tarıhı Boyunça Tandalma Emgekter. Bişkek: Soros Fondu.
7. Adil Hikmet Bey. (1999). Asya'da Beş Türk (haz. Yusuf Gedikli). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
8. Alptekin, İsa. (1985). Esir Doğu Türkistan İçin İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları. (der. Mehmet Ali Taşçı). İstanbul: Doğu Türkistan.
9. Baybosunov, B. (1936). "Kak eto Bıla (Vospominaniya)". Sovetskaya Kirgiziya 22 Avgusta.
10. Baycanov, S. (1991). Karkara Aybatı (Kucattar men Materialdar Cinagi). Almatı.
11. Bektenov, K. (1936). "Bejentsı (Rasskaz o 1916 Gode)". Kızıl Kırgızstan 14 İyulya.
12. Broydo, G.İ. (1991). "1916 Cıldığı Kırgız Kötörülüğü (Taşkentdegi Sot Palatasının 3-Sentyabrında Bergen Körsömöm)". (çev. T. Düşökeyev). Kırgız Madaniyatı, 3 Yanvar.
13. Erdoğan, Fahrettin. (1998). Türk Elllerinde Hatıralarım. Ankara: Kültür Bakanlığı.
14. Esenalıyev, A. (1991). "Enemdin Eskerüüsü". Emgek Tuusu, 7 Avgust.
15. İlkul, Aahmet Kemal. Çin-Türkistan Hatıraları/Şanghay Hatıraları (haz. Yusuf Gedikli). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.
16. İsenov, S. (1991). "Cüköş mengen Bayanı". Kırgız Madaniyatı, 24 Oktyabr.
17. Karasay, Uulu H. (1993). "1916 Cıldığı Kötörülüğü Cönündö". Ürkün 1916 Tarıhıy Darektüü Oçerkter, Bişkek.
18. Kazıbayev, Ş. (1996). 1916-Cılkı Kırgızstandağı Kötörülüğü (Dokumentter cana Materialdar. Eskerüülör. (L.V. Lesnaya Tarabınan Sıynalgan Dokumentter cana Materialdar). Bişkek.
19. "Koluma Ok Tiyp Kan Agıp Turdu". (1936). Kızıl Kırgızstan 22 Avgust.
20. Korolkov, Ya. İ. (1991). "Sot Körgcöösünö Körsömö". Kırgız Madaniyatı 22 Avgust.
21. Kulubekov, A. (2009). Ürkün cana Ümüt (Ömür Belestերinen Bayan). Bişkek.
22. Mahmutbekova, M. (1996). "Kırgızstandağı Uluttuk-Boştonduk Kötörülüğü (İlimiyi-Pomulyarlık Basılma)". Erkin-Too.
23. Muratbekov, T. (1936). "Slovo o 1916 Gode (Moy Vospominaniya)". Kızıl Kırgızstan 27 İyulya.
24. Sadıkov, A. Bermahanov, A. (1998). Kaharlı 1916 Cıl: (Kucattar men Materialdar Cinagi)-Grozniy 1916-y God (Sbornik Dokumentov i Materialov). Almatı.
25. Soltonoyev, Belek (1993). "1916 Cıldığı Kırgız Kötörülüğü". Ürkün 1916. Tarıhıy Darektüü Oçerkter. 151-191.
26. Sooronbayeva, Z. (1991). "Kayran Agayım (Eskerüü)". Kırgız Madaniyatı 11 İyul.
27. Şaripov, S. (1937). Natsionalno-Osvoboditelnoye Vosstaniye Kazahskih Trudyaşıhsya Protiv Tsarizmay 1916 g. (Sbornik Vospominanii i Materialov), Alma-Ata: Kazgozisdat.
28. Togan, Zeki Velidi (1969). Hatıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri. İstanbul: Hikmet Gazetecilik.
29. Tokobayev, M. (1936). "Öz Başımın Ötköndör". Sotsialistik Mal Çarba 23 Avgust.
30. Toksosunov, H. (1936). "Esimdegiler". Kızıl Kırgızstan 6 Avgust.
31. Toktomuşyev, A. (1991). "Ürkündün Kapşabı (Men Körgön Kündör)". Ala-Too 5, 29-57.
32. Tölö Acı Uulu, I. (1993). "Ürkün". Ürkün 1916 Tarıhıy Darektüü Oçerkter. 192-204
33. Usenbayev, K. (1967). Vosstaniye 1916 Goda v Kirgizii. Frunze: İlim.

Рецензент: д.и.н., доцент Алымбаев Ж.Б.